

Explaining the Content Coherence of Surah Al-Hujurat by Qualitative Content Analysis Method

**Seyyed Abdul Rasool
Hosseinizadeh**

Associate Professor of Quranic Sciences and
Education University, Qom, Iran

Zahra Mansouri *

Ph.D. Student of Comparative Interpretation,
Quran University of Sciences and Education,
Qom, Iran

Abstract

One of the characteristics of the Surah of the Holy Quran is the existence of connection and continuity between the verses; a problem that some orientalist admit to its absence; clarifying the content coherence of the Qur'anic surah, while removing this doubt, specifies the main purpose of the surah. The current research is trying to criticize the idea that this surah is morally oriented, while examining the content coherence of Surah Hajarat with the method of qualitative content analysis. This surah in three thematic categories "paying attention to the centrality of the Holy Prophet (PBUH) in the community of faith", "factors and obstacles for creating and maintaining unity" and "explaining the truth of faith", deals with the most important purpose of the divine instructions in this surah, which is "nation-building" by the Holy Prophet (PBUH). The existence of the two poles of truth and falsehood in the world and the height of knowledge of falsehood against the truth is one of the challenges that are an obstacle to nation-building, and the divine commands in Surah Al-Hujrat, in addition to individual interests, should be considered with a general and social perspective in order to build the nation as intended by the Holy Quran.

Keywords: Surah Al-Hujurat, Content coherence. Ummah, Unity, Content Analysis.

* Corresponding Author: z.mansury@gmail.com

How to Cite: Hosseinizadeh, S. A. R., Mansouri, Z. (2021). Explaining the Content Coherence of Surah Al-Hujurat by Qualitative Content Analysis Method, *Journal of Seraje Monir*, 12(43), 69-96.

تبیین انسجام محتوایی سوره حجرات به روش تحلیل محتوای کیفی

سیدعبدالرسول حسینی زاده دانشیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران

زهرا منصوری * دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران

چکیده

از ویژگی‌های سوره قرآن کریم، وجود ارتباط و پیوستگی بین آیات می‌باشد؛ مسئله‌ای که برخی خاورشناسان به نبود آن اذعان دارند؛ تبیین انسجام محتوایی سوره قرآن، ضمن آنکه این شبهه را رفع می‌کند، غرض اصلی سوره را مشخص می‌نماید. پژوهش حاضر درصدد است با روش تحلیل محتوای کیفی، ضمن بررسی انسجام محتوایی سوره حجرات، انگاره اخلاق محور بودن این سوره را به نقد بکشاند. این سوره در سه دسته موضوعی «توجه دادن به محوریت نبی اکرم (ص) در جامعه ایمانی»، «عوامل و موانع ایجاد و حفظ وحدت» و «تبیین حقیقت ایمان» به مهم‌ترین هدف دستورات الهی در این سوره که «امت‌سازی» توسط رسول اکرم (ص) می‌باشد، پرداخته است؛ وجود دو قطب حق و باطل در عالم و قد علم نمودن باطل در برابر حق از چالش‌هایی است که سدّ راه امت‌سازی است و اوامر الهی در سوره حجرات، علاوه بر منافع فردی، بایستی با دید کلی و اجتماعی در نظر گرفته شود تا امت‌سازی مدنظر قرآن کریم تحقق یابد.

کلیدواژه‌ها: سوره حجرات، انسجام محتوایی، امت‌سازی، وحدت، تحلیل محتوا.

طرح مسئله

«بر اساس آیات و فرامین الهی، پیامبر اعظم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به عنوان آخرین فرستاده آسمانی رسالت داشت جامعه و امتی یگانه، فراگیر، معتدل و متعادل، حق‌مدار، عدالت‌گستر و نمونه و شاهد بر همگان و به بیان دیگر، بهترین جامعه و امت از آغاز خلقت تا کنون را ایجاد نماید» (محمدی‌آشنانی، ۱۳۸۶، ص ۱۹).

اشتهار سوره حجرات به سوره اخلاقی، این سؤالات را به وجود می‌آورد که در کنار تمامی دستورات و اوامر اخلاقی سوره، آیا می‌توان دستورات سوره را فقط در حیطه اخلاق خلاصه نمود، در حالی که رفتار با رسول اکرم (ص)، رفتار بین مومنان و رابطه با خداوند متعال از مطالب مهم سوره می‌باشد؟ از سوی دیگر با فرض در نظر گرفتن اینکه اوامر موجود در سوره فقط در حیطه اخلاق باشد، سؤال دیگری ایجاد می‌شود که آیا رعایت این اوامر اخلاقی تأثیری در اجتماع دارد و اگر این‌گونه است، این تأثیر به چه نحوی است؟

اشتهار سوره حجرات به سوره اخلاقی، موجب شده که از آن به عنوان سوره اخلاق یاد شود، اما مسئله اینجاست که دستورات نورانی این سوره، در راستای کدام هدف و افق تبیین گشته‌اند؟ پژوهش حاضر با هدف نقد انگاره اخلاق مدار بودن و تبیین انسجام محتوایی سوره حجرات به بررسی این سوره به روش تحلیل محتوای کیفی پرداخته است.

برخی از مقالاتی که در زمینه سوره حجرات تدوین گشته‌اند عبارتند از: «استخراج فرآیند رشد جامعه اسلامی با تأکید بر سوره حجرات» (عبدالحسین زاده، کمالیان، عبدالحمید، ۱۳۹۶) که به تبیین فرآیند رشد جامعه اسلامی با اطاعت‌پذیری مؤمنان از رسول اکرم (ص) و شناخت جایگاه رسول اکرم (ص) پرداخته است و مقاله «بررسی سبک زندگی ایمانی در پرتو قرائت مضمونی و ساختاری سوره حجرات» (حرّی، ۱۳۹۸) با معاشناسی ایمان و کفر، الگویی از سبک زندگی ایمانی مبتنی بر دو قطب ایمان و کفر بیان می‌دارد؛ تفاوتی که پژوهش حاضر یا دیگر مقالات دارد روش تحقیق و همچنین یافته‌های پژوهش است، این مقاله درصدد بررسی محتوای سوره حجرات به روش تحلیل

محتوای کیفی است، لذا برطبق این روش، محورهای سوره تبیین گردیده و در پرتو آن، هدف کلی سوره استخراج می‌گردد و به این ترتیب انسجام محتوایی سوره نیز مشخص و تبیین می‌گردد.

۱. بیان روش تحقیق

تحلیل محتوا یک روش تجربی است که به نوع گفتار متن بستگی دارد، الگوهای این تحلیل به ندرت، مگر برخی از آنها، قابل جابجایی است، مطلب آماده‌ای از قبل وجود ندارد و محتوا را می‌توان به مضامین تقسیم‌بندی کرد، فن تحلیل محتوا به هر هدف و زمینه‌ای که باشد باید هر دفعه یا تقریباً تمام دفعات ابداع گردد؛ برلسون معتقد است تحلیل محتوا از فنون تحقیق است که برای توصیف عینی، منظم و کمی مطالب به کار رفته و هدف آن تفسیر است (باردن، ۱۳۷۵ م، ص ۳۵).

پروسه تحلیل محتوا دو بخش عمده دارد: تحلیل محتوای کمی و تحلیل محتوای کیفی
تحلیل محتوای کمی فرایندی است که طی آن، در مرحله اول کلیدواژگان، مضامین اصلی و فرعی و جهت‌گیری آیات استخراج می‌گردد، سپس با توجه به مرحله قبل، بسامد کلیدواژگان و جهت‌گیری‌ها تعیین شده و بالاترین و پایین‌ترین بسامد مشخص می‌گردد؛ این مرحله مقدمه و پایه تحلیل محتوای کیفی قرار می‌گیرد.

در فرایند تحلیل محتوای کیفی، محقق با کمک قیاس و استدلال، تشبیه و تمثیل و ادراک و منطق به تحلیل داده‌های کمی می‌پردازد و با ذهن خود ارتباطات را کشف کرده، در آیات قرآن تدبر نموده و نتیجه‌گیری می‌کند.

در تحلیل سوره حجرات، مضامین اصلی و فرعی و کلید واژگان تمامی آیات سوره حجرات استخراج گردید سپس آمار بسامد کلیدواژگان و جهت‌گیری محاسبه گردید و طبق آمار بدست آمده و همچنین با توجه به دسته‌بندی مضامین و جهت‌گیری‌ها تحلیل محتوای کیفی انجام شد.

۲. معرفی سوره حجرات

سوره حجرات، چهل و نهمین سوره قرآن و دارای ۱۸ آیه است. مفسران این سوره را از سور مدنی به شمار آورده‌اند. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۰۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ص ۱۹۳، فضل‌الله، ۱۴۱۹، ص ۱۳۱)

نام‌های این سوره عبارتند از: «حُجُرَات» و «آداب و اخلاق». سبب نامگذاری آن به حُجُرَات آیه چهارم این سوره است که واژه «حُجُرَات» در آن آمده است. این واژه اشاره به خانه‌ها یا اتاق‌های پیامبر صلی الله علیه و آله است و از آنجا که آداب و اخلاق اسلامی در آیات سوره حجرات موج می‌زند، بنام سوره آداب و اخلاق نامیده شده است. (زحیلی، ۱۴۱۸، ج ۲۶، ص ۲۱۱)

۳. تحلیل محتوای سوره حجرات

در این بخش، جدول تحلیل محتوا قرار دارد که جایگاه مضمون‌ها در شبکه مضامین را مشخص می‌کند، در خلال جدول، کلیدواژگان، مضمون اصلی و مضامین فرعی و همچنین جهت‌گیری آیات به طور جداگانه آورده شده است، بنا به محدودیت ظرف مقاله، از درج کل جدول تحلیل محتوا احتراز نموده و فقط نمونه‌ای از جدول که بیانگر جهت‌گیری‌های سوره حجرات و مضامین برخی آیات است، ذکر می‌شود. این جدول که برگرفته از الگوی جدول تکمیلی است و مبنای مطالعات صورت گرفته در این پژوهش را مشخص می‌کند به صورت ذیل است:

جدول تحلیل محتوای آیات سوره حجرات

ردیف	کلیدواژگان	مضمون اصلی	مضامین فرعی	کدگذاری	جهت‌گیری
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقَدَّمُوا بَيْنَ يَدَيْ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱)					
A	مؤمنین، تقدم، الله، رسول، تقوا	حق تقدم خدا و رسول در امور	مغایرت پیشی گرفتن از خدا و رسول با تقوا	A1	محوریت رسول اکرم (ص)
			خدا و رسول قانون‌گذار حقیقی عالم	A2	
			ایمان و تقوا، دو اهرم	A3	

ردیف	کلیدواژگان	مضمون اصلی	مضامین فرعی	کدگذاری	جهت گیری
			انجام تکالیف		
			توجه به حضور خدا، مانع خطا	A4	
			رعایت ادب سبب مغفرت و رحمت الهی	A5	
<p>إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ (۳)</p>					
B	غض صوت، رسول، امتحان، تقوا، مغفرت، اجر عظیم	غض صوت در مقابل رسول از علائم تقوا	لازمه استمرار و تداوم غض صوت نزد رسول مغفرت الهی پیش زمینه استحقاق اجر عظیم		محوریت رسول اکرم (ص)
			ادب در برابر حاکم اسلامی زمینه رشد و جبران کاستی‌ها		
<p>يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْحَبُوا عَلٰى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ (۶)</p>					
C	مؤمنین، فاسق، خبر، تحقیق، جهل، ندامت	لزوم هوشیاری جامعه مؤمنین	فتنه انگیزی فاسقان با اخبار غیر قطعی شناخت موقعیت، لازمه ایمان جامعه اسلامی در معرض تهاجم خبری اقدام بدون اطمینان از علائم جهالت		عوامل و موانع ایجاد و حفظ وحدت
<p>وَاعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِّنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَ لَآ كُنَّ اللَّهُ حَبِيبًا إِلَيْكُمْ أَلَا يَمَانٌ وَ</p>					

ردیف	کلیدواژگان	مضمون اصلی	مضامین فرعی	کدگذاری	جهت‌گیری
زَيْنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَ كَرَهُ إِلَيْكُمْ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ (۷)					
D	علم، رسول، اطاعت، امر، مشقت، ایمان، قلب، کفر، فسق، عصیان، هدایت‌یافته‌گان	لزوم تبعیت جامعه مؤمنین از رسول	مشکلات جوامع ناشی از دوری مکتب انبیا و دخالت هواهای نفسانی	محوریت رسول اکرم (ص)	
			اطاعت از رسول خدا نشانه ایمان و هدایت‌یافتگی		
			انتظار تبعیت رسول خدا از مردم نشانه کفر		
وَ إِن طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِن بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَقَى إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِن فَاءَتْ فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ (۹)					
E	گروه، مؤمنین، قتال، صلح، تجاوز، امر	لزوم برقراری سریع صلح در جامعه مؤمنین	امکان ظلم گروهی از مومنین بر دیگری	تبیین رفتار مؤمنانه در جامعه مؤمنین	
			لزوم قضاوت عادلانه بین دو طرف نزاع		
			لزوم برخورد و قتال با گروه تجاوزگر مؤمن		
			رسیدن به هدف الهی ایجاد برادری، تعیین کننده زمان مبارزه		
إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (۱۰)					
F	مؤمنین، برادر، صلح، تقوا، رحم	عدم وجود برتری در جامعه ایمانی	رابطه برادری در گرو ایمان	تبیین رفتار مؤمنانه در جامعه مؤمنین	
			اصلاح بین مومنان وظیفه مؤمنین		
			تقوا لازمه اصلاح بین مؤمنین		
			اصلاح فی مابین، مقدمه		

ردیف	کلیدواژگان	مضمون اصلی	مضامین فرعی	کدگذاری	جهت گیری
			رحمت الهی		
<p>يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِّن قَوْمٍ عَسَىٰ أَن يَكُونُوا خَيْرًا مِّنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِّن نِّسَاءٍ عَسَىٰ أَن يَكُنَّ خَيْرًا مِّنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِاللُّغَابِ بِسِئْسَ الْإِسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَن لَّمْ يَتُبْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۱۱)</p>					
G	مؤمنین، سخره، زنان، عیب جویی، لقب، فسوق، توبه ظالم	عدم وجود برتری در جامعه ایمانی	خودبرتر بینی، ریشه تمسخر	عوامل و موانع ایجاد و حفظ وحدت	
			تمسخر کلید فته و دشمنی		
			از علائم فسق، تمسخر، عیب جویی، لقب دادن به افراد		
			ایجاد نامنی روانی در جامعه از مصادیق ظلم		
<p>يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَب بَّعْضُكُم بَعْضًا يُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَن يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ (۱۲)</p>					
H	مؤمنین، اجتناب، ظن، تجسس، غیبت، گوشت برادر مرده، تقوا، توبه پذیر، رحمت	اصل اعتماد و کرامت انسانی در جامعه ایمانی	غیبت برادر مؤمن به منزله خوردن گوشت بدن مرده او	عوامل و موانع ایجاد و حفظ وحدت	
			ظن و تجسس زمینه غیبت		
			تقوای الهی زمینه جبران کمبودها از سوی خداوند		
<p>يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّن ذَكَرٍ وَأُنثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَىٰكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (۱۳)</p>					
I	مردم، مرد، زن، شعب، قبیله، کرامت، تقوا، عالم، آگاه	نقوا، ملاک برتری افراد	گروه گروه بودن مردم، وسیله ای برای شناخته شدن	B1	عوامل و موانع ایجاد و حفظ وحدت

ردیف	کلیدواژگان	مضمون اصلی	مضامین فرعی	کدگذاری	جهت‌گیری
			علم و احاطه خداوند به مزایای حقیقی بندگان	B2	
			اصالت جنسیت و قومیت از موانع وحدت	B3	
<p>قَالَتِ الْأَعْرَابُ ءَأَمَّنَّا فَلَئِمَّا تُمْئِنُوا وَ لَآ كُنْ قَوْلُوا أَسَلَمْنَا وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَ إِن تَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ لَأَ يَلْتَمِسْ لَكُم مِّنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (۱۴)</p>					
	بادیه‌نشین، ایمان، اسلام، قلب، اطاعت، الله، رسول، عمل، مغفرت، رحمت	لزوم اطاعت از خدا و رسول	اطاعت خدا و رسول، نشانه ایمان	C1	تبیین حقیقت ایمان
اطاعت از خدا و رسول، زمینه مغفرت و رحمت الهی			C2		
اطاعت از رسول هم‌سنگ اطاعت از خدا			C3		
ضایع نشدن تلاش مؤمن در پرتو اطاعت از خدا و رسول (ص)					
<p>إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ ءَامَنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ (۱۵)</p>					
	مؤمنان، ایمان، الله، رسول، تردید، جهاد، مال، جان، سبیل، الله، صادق	ایمان به خدا و رسول، ویژگی اصلی مؤمنان	اطاعت از خدا و رسول و جهاد فی سبیل الله لازمه ایمان		تبیین حقیقت ایمان
			اطاعت و جهاد نشانه ایمان صادقانه		

ردیف	کلیدواژگان	مضمون اصلی	مضامین فرعی	کدگذاری	جهت گیری
			لزوم ایمان به پیامبر در کنار ایمان به خدا		
يَمُنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُنُوا عَلَيَّ إِلَّا مَعَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَيْتَكُمْ لِلْإِيمَانِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۱۷)					
L	منت، اسلام، هدایت، ایمان، صادق	ایمان، منت الهی بر انسان	منت نهادن بر پیامبر عدل		تبیین حقیقت ایمان
			منت نهادن بر خدا		
			عدم منت نهادن توسط مؤمنین راستین		
			زشتی منت نهادن ایمان بر نبی		

۳-۱. تحلیل محتوای کمی

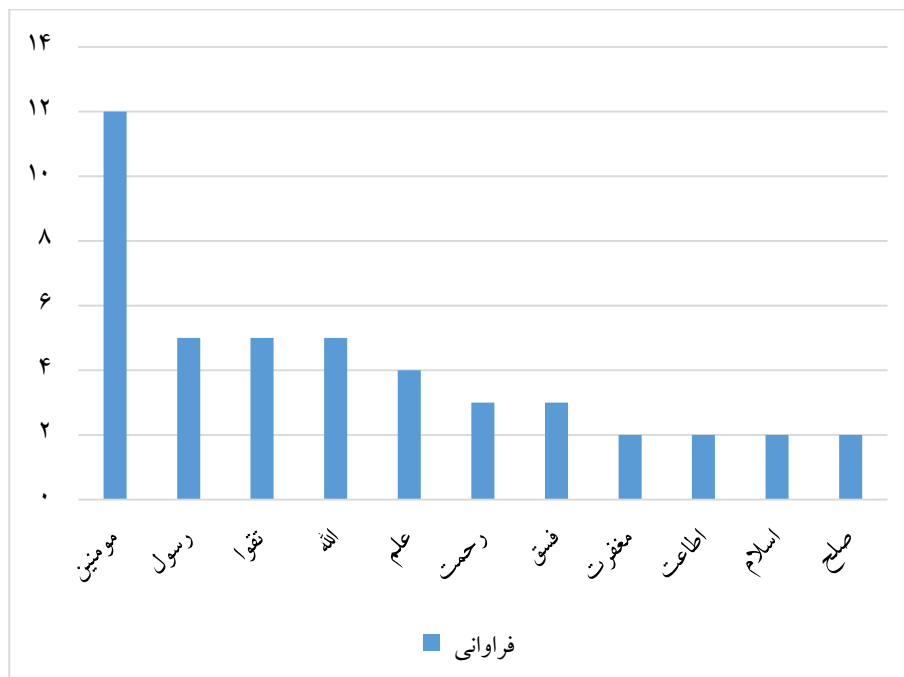
تحلیل محتوای کمی به معنای تعیین بسامد و فراوانی واژگان، جهت گیری‌ها و مضامین متن است و برای آشنایی پژوهشگر با مؤلفه‌ها و مقولات بکار رفته در متن کارآیی دارد؛ تحلیل کمی مقدمه و پایه ورود محقق به مرحله تحلیل کیفی است و در واقع تبیین کننده نقطه شروع و ادامه مسیر تحلیل کیفی و جمع آوری اطلاعات برای پاسخگویی به سؤالات حاصل از تحلیل‌های کمی است، در ذیل برخی از تحلیل‌های کمی صورت گرفته آورده می‌شود:

۳-۲. سنجش فراوانی کلیدواژگان

در متون هدف‌مند یا متونی که به صورت هدفمند مطالعه می‌شوند، فراوانی کلیدواژگانی که الگوساز یا مفهوم‌ساز هستند بسیار مهم است، خداوند متعال در قرآن کریم، به عنوان یک متن هدفمند، به منظور نهادینه کردن یک مفهوم، الگو و یا فرهنگ، واژگان دقیق و عالمانه بکار برده است، از این رو تحلیل کیفی واژگان قرآن کریم مورد اعتماد بوده و قابل بررسی و استناد است.

در این بخش، کلیدواژگان مستفاد در سوره حجرات، مدنظر قرار گرفته است. از

این رو واژگان متشابه در دسته‌های یکسان قرار گرفته و به عنوان یک مفهوم تلقی گشته است. در نمودار ذیل فراوانی کلیدواژگان در قالب نمودار، به تصویر کشیده شده است:

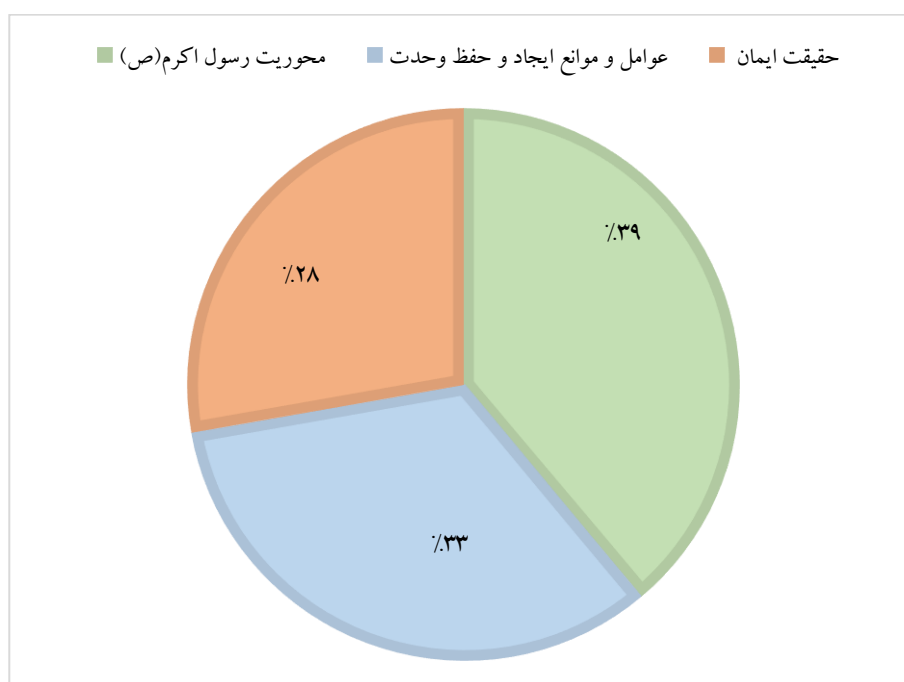
نمودار ۱. سنجش فراوانی کلیدواژگان سوره حجرات

همانطور که در نمودار سنجش فراوانی مشاهده می‌شود بیشترین فراوانی مربوط به واژه «مؤمنین» است و پس از آن واژگان «رسول»، «تقوا» و «الله» بیش‌ترین فراوانی را دارند، با توجه به این فراوانی‌ها می‌توان گفت این سوره درصدد بیان ویژگی‌های یک جامعه مؤمن بر محور خداوند متعال و رسول اکرم (ص) است که محرک آن نیز، تقواست. واژگان دیگر نیز با فراوانی‌های کمتر از واژگان یاد شده در نمودار قابل مشاهده است که هر کدام از آن‌ها می‌تواند جزو عوامل یا موانع تحقق جامعه مؤمن و امت واحده اسلام باشد.

۳-۳. سنجش فراوانی جهت گیری‌ها

جهت گیری‌ها عناوین کلی هستند که پس از دریافت مضمون اصلی، به عنوان موضوع کلی تر ارائه می‌گردند، ممکن است جهت گیری‌های یک متن در عبارات مختلف آن در هر سطح، یکسان باشد ولی مضمون اصلی دریافت شده از همان عبارات مختلف و متعدد باشند.

موضوعات کلی یا همان جهت گیری‌های استخراج شده از سوره حجرات شامل سه عنوان کلی است که در نمودار ذیل قابل مشاهده است:

نمودار ۲. سنجش فراوانی جهت گیری‌ها

فراوانی جهت گیری‌ها حاکی از محوریت نقش حضرت رسول (ص) در جامعه دینی است؛ این محوریت حتی در توصیه‌ها و اوامری که به مؤمنین شده، حفظ شده است. بر این اساس تأسیس امتی یکپارچه و حفظ آن که جهت گیری دیگر سوره حجرات است، در صورتی

امکان‌پذیر است که جایگاه رسول اکرم (ص) در جامعه حفظ و تقویت گردد.

۴. تحلیل یافته‌های جدول تحلیل محتوا

تحلیل محتوای کمی، پایه تحلیل‌های کیفی است؛ لذا با در نظر گرفتن اطلاعات و داده‌های حاصل از تحلیل کمی، در ادامه به تحلیل محتوای کیفی سوره حجرات پرداخته می‌شود:

۴-۱. محوریت رسول اکرم در جامعه ایمانی

این سوره مشتمل بر آدابی است که اولاً باید بندگان در برابر خداوند متعال رعایت کرده و ثانیاً آدابی که بندگان باید در مقابل پیامبر اکرم (ص) رعایت کنند. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۰۵) با توجه به نمودارهای شماره ۱ و ۲، جامعه مؤمنین برای نیل به اهداف، نیاز به یک محور و پایه مستحکم دارند که با تکیه بر ایشان مسیر ترقی را طی کنند و این محور، شخص رسول اکرم (ص) است و محرک این حرکت نیز تقواست. ذیل این جهت‌گیری کلی، مؤلفه‌های ذیل وجود دارد:

۴-۱-۱. حق تقدم خدا و رسول در امور

آیه اول سوره حجرات را می‌توان در حکم نقطه ثقل سوره دانست که سایر آیات به نوعی با این آیه مرتبط هستند. مطابق جدول تحلیل محتوا، خداوند متعال و رسول اکرم (ص) حق قانون‌گذاری در عالم دارند (ردیف A2) و پیشی گرفتن افراد از ایشان، مغایر با تقواست (ردیف A1)، از سوی دیگر دستور مراجعه به پیامبر (ص) در وقایع گوناگون داده شده (ردیف D) و انتظار پیروی پیامبر اکرم (ص) از ماسوی الله، دور از ایمان و نشانه کفر دانسته شده است (ردیف D3). از خطاب قرار دادن مؤمنین و امر به تقدم نجستن بر خدا و رسول اکرم (ص) و همچنین دستور رجوع به ایشان در حوادث مختلف، محوریت رسول اکرم (ص) در جامعه ایمانی دریافت می‌گردد. با توجه به اینکه عبارت «بَيْنَ يَدَيْ» هم به خدا و هم به رسول خدا (ص) نسبت داده شده، این عبارت حاکی از امری مشترک بین ایشان است که همان مقام حکمرانی می‌باشد. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۰۵) سوره در پی

بیان مقام محوری رسول اکرم (ص) در حکمرانی و ایجاد امتی مؤمن است و این موضوع با هدف ارسال رسل که تشکیل یک نظام سیاسی است، کاملاً متناسب است.^۱

۴-۱-۲. لزوم رعایت ادب و احترام در پیشگاه رسول اکرم (ص)

مؤلفه دیگر، لزوم رعایت ادب در پیشگاه رسول خدا (ص) است؛ غض صوت، تقدم نجستن بر ایشان در امور، بالا نبردن صدا بر ایشان، مشورت در امور و ... از مصادیق رعایت ادب در محضر رسول اکرم (ص) به عنوان حاکم اسلامی است؛ مطابق جدول تحلیل محتوا، استمرار و تداوم ادب نزد رسول اکرم (ص) لازم است (ردیف B1) و این استمرار، مغفرت الهی را دربرداشته و در پی این مغفرت اجر عظیمی نصیب مؤمنان می‌گردد. (ردیف B2) ادب در برابر حضرت رسول (ص)، زمینه رشد مؤمنان و جبران کاستی‌های آنها است. (ردیف B3) در اهمیت بالای رعایت ادب در محضر حضرت رسول (ص)، این میزان کفایت می‌کند که عدم رعایت آن، سبب حبط اعمال است. منظور از حبط عمل، محو و از بین رفتن آن است و از این حیث که ابطال به باطل شدن عمل و قول اطلاق می‌شود، با ابطال تفاوت معنایی پیدا می‌کند. (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۲، ص ۱۵۷) بنابراین عدم رعایت شأن حاکم اسلامی، بالاتر از ابطال عمل، سبب محو عمل می‌شود و از این جهت، رعایت نکردن این شأن، در تراز کفر، تکذیب آیات و شرک است که همه عامل حبط عمل هستند. (طباطبایی، ۱۴۱۶، ج ۳۶، ص ۱۶۹ و جوادی آملی، ذیل تفسیر سوره) با توجه به جدول تحلیل محتوا و توضیحات بیان شده، قرار گرفتن تحت حکومتی الهی با محوریت رسول اکرم (ص) در صورتی امکان‌پذیر است که قلوب به درجه تقوا رسیده باشند و به کمک این نیروی محرکه قوی، راه سعادت را بپیمایند. (ردیف B)

۴-۱-۳. لزوم اطاعت از رسول اکرم (ص)

این مؤلفه مبین این معنا است که حضرت رسول (ص)، نقطه ثقل جامعه در تنظیم مناسبات

۱. (۲۱/۱۲/۱۳۹۹، بیانات در سخنرانی تلویزیونی به مناسبت عید مبعث)

تبیین انسجام محتوایی سوره حجرات به روش تحلیل محتوای کیفی؛ حسینی‌زاده و منصوری | ۸۳

عملی و فکری جامعه دینی است. (ردیف D) سوره حجرات در ششمین و هفتمین آیه در سیاق دشمن‌شناسی، به وجود پیامبر اکرم (ص) توجه داده و اطاعت از رسول خدا (ص) را نشانه ایمان و هدایت‌یافتگی معرفی می‌نماید. (ردیف D2) خداوند متعال در مواجهه مؤمنان با خبر فاسق، اطاعت حضرت رسول (ص) از عامه مردم را عامل به زحمت افتادن خود آن‌ها برمی‌شمرد. بر این اساس معلوم می‌شود افرادی از جامعه درصدد بودند تا با تحمیل آراء خود بر حضرت رسول (ص)، شأن اطاعت‌شوندگی ایشان که تنظیم‌گر مناسبات اجتماعی بوده را مخدوش سازند. خداوند با یادآوری شأنیت ایشان، مؤمنین را از این شیوه برحذر داشته و همه را بر اطاعت از یک محور واحد که پیامبر اکرم (ص) باشد، امر می‌فرماید.

۴-۱-۴. لزوم هوشیاری جامعه ایمانی در سایه رسول اکرم (ص)

مؤلفه دیگر، لزوم هوشیاری جامعه مؤمنین در مواجهه با اخباری است که توسط دشمنان و به قصد برهم زدن روابط بین مؤمنین ایجاد و منتشر می‌گردد (ردیف C)؛ از آنجایی که شناخت موقعیت، لازمه ایمان است (ردیف C2)، خداوند متعال پس از دستور به تبیین خبر فاسق، بلافاصله در آیه بعد مؤمنان را به وجود مقدس رسول اکرم (ص) تنبه داده و عدم مراجعه به ایشان و تحمیل نظرات بر ایشان را نشانه کفر و فسق می‌داند (ردیف D3)؛ در این آیات خداوند متعال ابتدا به مؤمنین امر به تبیین خبر فاسق می‌کند که حاکی از عنصر عقلانیت و تحقیق در جامعه دینی است، اما با توجه به هفتمین آیه سوره، این هشدار و تذکر متوجه مخاطب می‌شود که عقلانیت در پرتو وحی معنا می‌یابد (ردیف D1) و لزوم حاکمیت رسول اکرم (ص) یا جانشینان ایشان است که جامعه را از خطرات مصون می‌دارد.

۴-۲. عوامل و موانع وحدت در جامعه ایمانی

طبق نمودار شماره ۲، جهت‌گیری دیگری که در اولویت دوم سوره قرار می‌گیرد بیان عوامل و موانعی است که وحدت و یکپارچگی را در جامعه ایمانی مختل نموده و گاه‌ا از

بین می‌برد؛ این جهت‌گیری پس از بیان محوریت رسول اکرم (ص) به عنوان حاکم اسلامی قرار می‌گیرد، در نمودار شماره ۱، بیشترین بسامد را واژه مؤمن و مشتقات آن دارد که این بسامد بالا اهمیت توجه به روابط داخلی جامعه ایمانی را می‌رساند، همچنین با مدنظر گرفتن اینکه محوریت رسول اکرم (ص) در جامعه ایمانی، بالاترین فراوانی را در میان جهت‌گیری‌های نمودار شماره ۲ دارد، مرکزیت و محوریت حضرت رسول (ص) در جامعه ایمانی و شکل‌گیری روابط جامعه حول ایشان حاصل می‌گردد.

با تدبر در آیات سوره و در نظر گرفتن این دو جهت‌گیری، موضوع «امت‌سازی» توسط پیامبر اکرم (ص) حاصل می‌گردد و راهکارهای حفظ این امت که متشکل از مؤمنین و با محوریت رسول اکرم (ص) است با بیان عوامل و موانع تبیین می‌گردد.

۴-۲-۱. عوامل وحدت

یکی از مؤلفه‌هایی که ذیل جهت‌گیری دوم قرار می‌گیرد عواملی است که سبب ایجاد و یا ثبات یکپارچگی در جامعه ایمانی می‌گردد؛ این مؤلفه خود دارای مضامینی است که در سطور آتی مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۴-۲-۱-۱. اصل برادری

طبق جدول تحلیل محتوا، در جامعه ایمانی، اصل برادری و عدم وجود برتری نژادی و قومیتی (ردیف F) حاکم است؛ و این برادری در گرو ایمان است (ردیف F1) این مسئله از چنان اهمیتی برخوردار است که اصل اعتماد و کرامت انسانی را در جامعه ایمانی (ردیف H) سبب می‌گردد.

اخوت در لغت به معنای پیوندی است که دو یا چند چیز را باهم مرتبط کرده و نقطه اشتراک آنها محسوب می‌گردد (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۲۳؛ مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۱، ص ۴۷) در این صورت وقتی گفته می‌شود مؤمنان با یکدیگر رابطه اخوت دارند، یعنی نقطه اشتراک و پیوند آنها ایمان است؛ زیرا تا زمانی که میان افراد وحدت فکری و روحی و یگانگی در هدف و عقیده وجود نداشته باشد، اتحاد و پیوستگی افراد، پایدار نخواهد

تبیین انسجام محتوایی سوره حجرات به روش تحلیل محتوای کیفی؛ حسینی‌زاده و منصوری | ۸۵

بود. (سبحانی، ۱۳۸۵، ص ۶۹) خداوند متعال در آیه ۱۰۳ سوره آل عمران، پس از امر اعتصام بحبل الله، اخوت را ثمره نعمت ولایت و سرپرستی رسول اکرم (ص) و اعتصام به ایشان معرفی می‌نماید، چرا که اعتصام به خدا و رسول، همان اعتصام بحبل الله است. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص: ۳۶۹) و در اینجا نیز اخوت یکی از مؤلفه‌های است عامل وحدت بوده و در صورتی محقق می‌شود که محوریت با رسول اکرم (ص) باشد و این امکان ندارد مگر اینکه افراد جامعه به درجه تقوا رسیده باشند (ردیف‌های A3، B، F1)

«در اندیشه الهی اسلام افراد بشر، برادران و خواهران یکدیگر و همه بندگان خدایند.» (بیانات در مجمع عمومی سازمان ملل ۱۳۶۶/۰۶/۱) اما اینکه در سوره حجرات فقط مؤمنان را برادر دانسته این است که مقصود، اشاره به یک رشته تکالیف و اهداف اجتماعی است (سبحانی، ۱۳۸۵، ص ۶۵) که در پرتو ایمان به خدا و رسول خدا (ص) قابل انجام است و آن همان اهدافی است که خدا و رسول (ص) در پی آن هستند که رسیدن به کمالات متعالیه در پرتو تشکیل امتی واحد و بر پایه ایمان است.

۴-۲-۱-۲. تقوا ملاک برتری

بسامد کلیدواژه «تقوا» در نمودار شماره ۱، هم ردیف کلیدواژه‌های «الله» و «رسول» است؛ طبق جدول تحلیل محتوا، تقوا در کنار ایمان دو اهرم انجام تکالیف بوده (ردیف A3، H3) و لازمه اخوت و محوریت قرار گرفتن رسول اکرم (ص) به عنوان حاکم اسلامی (ردیف B، F3) است؛ گویی که نیرو محرکه جامعه ایمانی تقواست و شاهد این مطلب آیاتی از این سوره است که این واژه در آنها بکار رفته است؛ در اولین آیه سوره که محوریت خدا و رسول اکرم (ص) را در حاکمیت بیان می‌دارد و مؤمنان را به عدم تقدم از ایشان امر می‌کند توصیه به تقوا دارد (ردیف A)، قلوب کسانی که ادب محضر رسول خدا (ص) را رعایت می‌کنند ممتحن به تقوا بیان می‌دارد (ردیف B)، در دستور برقراری صلح فی ما بین مؤمنان امر به تقوا نیز می‌نماید (ردیف F)، همچنین در بیان موانع وحدت و یکپارچگی مؤمنان و دستور به عدم انجام آن موارد دستور به تقوا دارد (ردیف H) و سپس تقوا را عامل برتری در جامعه می‌داند (ردیف I)؛ با در نظر گرفتن موارد بیان شده مشخص

می‌گردد علت اینکه تقوا عامل برتری معرفی شده به این دلیل است که نقش محرک و مؤثر در اداره، تکامل و پیشروی جامعه ایمانی دارد و در صورتی که تقوا نباشد موارد گفته شده شکل نمی‌گیرد و چه بسا امت واحده‌ای نیز بوجود نیاید.

تقوا از ریشه (وق ی) در لغت به معنی حفظ شیء از آنچه سبب ضرر به آن است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص: ۸۸۱) و آنچه که در ترجمه‌ها رایج شده «پروا کردن» و ملاحظه کردن می‌باشد، یعنی مراقب رفتار خود بودن؛ زیر پای خود را نگاه کردن؛ با توجه به مرزهای الهی، برنامه زندگی ریختن. (بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۸۲/۰۷/۰۲)؛ این واژه وقتی در رابطه با خداوند متعال و به صورت «اتقوا الله» بکار رود به معنای پروا داشتن از خداوند متعال و ملاحظه خداوند متعال در امور زندگی است؛ «اتَّقُوا اللَّهَ - یعنی حواستان باشد از این راه منحرف نشوید، کج و راست نشوید که گرفتار خواهید شد، مشکل برایتان درست می‌شود». (۲۴/۰۲/۱۳۹۸ بیانات در دیدار مسئولان نظام)

در قرآن کریم آثار متعددی برای تقوا بیان شده است، طبق بیان قرآن تقوا سبب نزول رحمت الهی می‌گردد: «وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (۱۵۵: انعام) و فلاح و رستگاری را برای فرد متقی به دنبال دارد: «وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (۱۸۹: بقره)، از سوی دیگر تقوا قدرت تشخیص به افراد می‌دهد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا...» (۲۹: انفال) و فرد باتقوا مشمول عنایت الهی شده و خداوند او را از علم خود بهره‌مند می‌نماید: «وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (۲۸۲: بقره).

با بررسی مضامین تقوا در سوره حجرات، این مطلب نیز حاصل می‌گردد که تقوا علاوه بر اینکه نیروی محرکه در جامعه اسلامی بوده و آثار و برکاتی نیز دارد، محور و ملاک برتری در جامعه ایمانی نیز می‌باشد و از آنجا که پیامبر اکرم (ص) به تأیید قرآن کریم اسوه حسنه است: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (۲۱: احزاب)، پس اسوه تقوا و برترین فرد در جامعه اسلامی است و حتی متقی بودن جامعه در گرو پیروی و اطاعت از ایشان است و هر کس درجه تقوای بالاتری داشته و مطیع ایشان باشد مقرب‌تر بوده و در جامعه ایمانی برتری می‌یابد.

۴-۲-۱-۳. برقراری صلح و برپایی قسط

طبق جدول تحلیل محتوا، اصل برادری در جامعه ایمانی حاصل گشت (ردیف F)، خداوند متعال در این سوره، تکالیف و وظایفی برای مؤمنین مشخص می‌نماید که از مهم‌ترین آنها اصلاح فی مابین (ردیف F2) است، با توجه به نمودار شماره ۱، ریشه صلح در سوره حجرات دوبار بکار رفته است: در ایجاد صلح بین دو طائفه‌ای که در حال جنگیدن هستند و در ایجاد صلح بین مؤمنان؛ و در هر دو محوریت آیات بر ایمان است.

امیر المؤمنین علی (ع) به نقل از پیامبر اکرم (ص) اصلاح ذات بین را از یکسال نماز و روزه برتر می‌دانند، (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴ ق، ص ۴۲۱) همچنین صلح در اسلام به حدی اهمیت دارد که فرد مصلح مجاز است برای برقراری صلح از ابزارهای عقلایی، حتی دروغ که منجر به ایجاد صلح می‌گردد بهره بگیرد. (انصاری، ج ۲، ص ۳۱)

این دو دستور پس از امر به تبیین خبر فاسق آمده؛ با در نظر داشتن معنی صلح که آن را ضد فساد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ۴۸۹) و از بین بردن نفرت بین مردم دانسته‌اند. (قرشی، ۱۳۷۱ ش، ج ۴، ص ۱۴۱) شاید بتوان نتیجه خبر فاسق را در صورت عدم تبیین، تفرقه و تشتت بین طائفه مؤمنان دانست (ردیف C1) و دستور به صلح نیز با تذکر به وجود رسول خدا (ص) در بین مؤمنین انجام شده است که محوریت رسول اکرم (ص) و آموزه‌های الهی را در ایجاد صلح تبیین کرده و مشخص می‌کند ایجاد صلح با تکیه به علوم تجربی و دیدگاه‌های افراد مختلف، در صورتی که متصل به وحی الهی و آموزه‌های پیامبر اکرم (ص) نبوده و همچنین حاکم اسلامی مرکزیت و محوریت نداشته باشد، امکان‌پذیر نخواهد بود.

۴-۲-۲. موانع وحدت

مؤلفه دیگر در جهت‌گیری دوم، موانعی است که از ایجاد وحدت و یکپارچگی جلوگیری کرده یا آن را از بین می‌برد، این مؤلفه دارای چهار مضمون کلی است.

۴-۲-۲-۱. خبر فاسق

مبتنی بر جدول تحلیل محتوا، جامعه ایمانی در معرض تهاجم خبری فاسقان (ردیف C3) قرار دارد که هدف از این تهاجم فتنه انگیزی (ردیف C1) و ایجاد تفرقه بین مؤمنین است؛ مبارزه با چنین تهاجمی، هوشیاری (ردیف C) و اقدام عاقلانه (ردیف C4) جامعه ایمانی را در پرتو اطاعت از تدابیر رسول اکرم (ص) (ردیف D) می طلبد.

فسق در لغت به معنی خروج از دایره طاعات و ورود به معصیت است. (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۰، ص ۳۰۸) خداوند متعال ضلالت و کفر را فقط مختص فاسقان دانسته: **وَمَا يَضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ (۲۶: بقره)؛ وَ مَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ: (بقره ۹۹)** و کسانی که طبق آیات مُنزل الهی رفتار ننموده و پیرو آن نبوده و به رسول الهی ایمان نیاورده اند، فاسق نام گرفته اند: **«وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (۴۷: مائده) وَ لَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالنَّبِيِّ وَ مَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ أَوْلِيَاءَ وَ لَ كُنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ فَسِقُونَ (۸۱: مائده)**

سوره حجرات، عاقبتی که برای خبر فاسق بیان می دارد لطمه به جان و مال افراد در اثر تاختن به آنهاست. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۳۰۰؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۱۱) و این در صورتی اتفاق می افتند که در مورد آن خبر تبیینی صورت نگیرد و موجبات پشیمانی را بیار آورد.

قرآن کریم برخی اعمال و رفتارها را به فاسقان نسبت می دهد و آنها را گروهی می داند که به هیچ وجه مشمول هدایت الهی قرار نمی گیرند: **«وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ» (مائده: ۱۰۸؛ توبه: ۲۴ و ۸۰؛ صف: ۵)؛** صرف نظر از سبب نزول آیه، با در نظر گرفتن مجموعه رفتاری آنان می توان به محتوای خبر فاسقان به طور مطلق پی برد؛ تبدیل و تحریف قول الهی به دیگر اقوال: **«فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ» (بقره: ۵۹)**، کفر به آیات الهی و رویگردانی از آیات و کتمان آنها: **«وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَ مَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ (۹۹: بقره)؛ فَمَنْ تَوَلَّى بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (آل عمران: ۸۲)**، دروغگویی با هدف رویگردانی پیامبر (ص) و مؤمنین از آیات الهی: **«وَ احْذَرْهُمْ أَنْ يُفْتِنُواكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ» (مائده: ۴۹)**، سوگند و شهادت دروغ: **«يَجْلِفُونَ لَكُمْ**

لِتَرْضَوْا عَنْهُمْ» (توبه: ۹۶)، ترجیح منافع مادی بر امر الهی: «قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ» (توبه: ۲۴)، نفاق و دوررویی: «إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» (توبه: ۶۷) رفتارها و اعمالی است که در قرآن کریم به آنها اشاره شده است به این ترتیب محتوای خبر فاسق قول دروغی است که از روی نفاق و دورویی و با هدف تغییر مسیر الهی جامعه ایمانی شکل می‌گیرد و در صورتی که در آن تبیین صورت نگیرد موجب جهالت نیز می‌شود. (ردیف C4)

۴-۲-۲-۲. اقتتال

طبق جدول تحلیل محتوا، یکی از عواقب عدم تبیین خبر فاسق ایجاد تفرقه، اقتتال و درگیری بین مؤمنین (ردیف C1) است، اثرگذاری خبر تبیین نشده فاسق به حدی است که ظلم یک گروه مؤمن بر گروه مؤمن دیگر (ردیف E1) را سبب گردیده و از امر الهی مبنی بر اصل برادری در جامعه ایمانی (ردیف E4) دور می‌کند، به همین دلیل برقراری سریع صلح در جامعه مؤمنین (ردیف E) لزوم می‌یابد.

از سوی دیگر، قرآن کریم پس از دستور به برقراری صلح بین گروه‌هایی که دچار اختلاف شده‌اند، دستور قتال با گروه متجاوز می‌دهد (ردیف E3)، این مسئله همچنان که اهمیت برقراری صلح و حفظ یکپارچگی را ولو با قتال بیان می‌دارد، روشنگر این مطلب نیز می‌باشد که اقتتال و درگیری بین دو گروه در صورتی ادامه می‌یابد که یکی از آنها ظالم و متجاوز بوده و قصد صلح نیز نداشته باشد و همین مسئله سبب بروز شکاف و زاویه بین طوائف شده و همدلی و وحدت را از آنها سلب می‌کند.

۴-۲-۲-۳. رفتارهای نابهنجار اجتماعی

مانع دیگر در جدول تحلیل محتوا، رفتارهایی است که در جامعه ایمانی به عنوان ناهنجار و نامتعارف شناخته می‌شوند (ردیف‌های G1، G2، G3، H1، H2). این رفتارها عبارتند از

تمسخر، عیب‌جویی، تسمیه به القاب، تبعیت از ظن، تجسس و غیبت که هر کدام به تنهایی می‌تواند از اهم موانع شکل‌گیری امت واحده باشد؛ زیرا تمامی این موارد از علائم فسق (ردیف G3) بوده و سبب ایجاد ناامنی روانی در جامعه (ردیف G4) می‌گردد؛ آنچه بر برادری مترتب می‌گردد حب و دوستی، تعاون و مشارکت و مهم‌تر از آن وحدت در اصل جماعت مسلمین است (سیدقطب، ۱۴۱۲ ق، ج ۶، ص ۳۳۴۳) و لازمه این دوستی و تعاون عدم تعدی به جان، آبرو و مال همدیگر است.

این آیات از جمله آیاتی هستند که مناسبات اجتماعی را تنظیم می‌کنند. (۱۳۹۹/۰۲/۰۶ سخنرانی تلویزیونی در پایان محفل انس با قرآن کریم) کنجکاوی در امور مردم سبب ریختن آبروی دیگران و انزوای افراد از اجتماع می‌گردد. (سبحانی، ۱۳۸۵، صص ۹۲-۹۵) نظامی که آلوده به غیبت است هیچ‌گاه رنگ یگانگی و الفت را نخواهد دید، از سوی دیگر غیبت سبب می‌شود رفتار اشخاص از ترس آبرو باشد و قدرت تشخیص و تحلیل مسائل و همچنین آزادی آنان سلب گردد، عیب‌جویی و تمسخر شخصیت و هویت اجتماعی افراد را سرکوب کرده و از بین می‌برد (همان، ص: ۱۴۴) نتیجه هر کدام از این رفتارها یا مجموع این رفتار این است که افراد چنین جامعه‌ای نه هویت اجتماعی دارند و نه قدرت تحلیل مسائل و عاقبت چنین جامعه‌ای این است که افکار و در پی آن رفتار آنان بازیچه دست فاسقان شده و جامعه از مسیر الهی منحرف می‌گردد؛ همانگونه که آیه یازدهم سوره، خروج جامعه ایمانی را از مسیر الهی نتیجه چنین رفتارهایی می‌داند.

طبق جدول تحلیل محتوا، راهکار برون‌رفت از چنین رفتارهای ناهنجار اجتماعی نیز تقواست. (ردیف H3) و این نیرو محرکه‌ای است که کمبودهای اخلاقی و اجتماعی را به لطف الهی جبران می‌نماید. (ردیف H3)

۴-۲-۲-۴. اصالت یافتن جنسیت و برتری طلبی‌های قومیتی

مؤلفه دیگر در جهت‌گیری موانع وحدت، طبق جدول تحلیل محتوا، برتری‌جویی‌ها به دلیل جنسیت و قومیت است (ردیف I3)، سوره حجرات این معیار را وزنه خوبی برای سنجش

کارآیی افراد در ترازوی تعالی جامعه نمی‌داند زیرا در صورتی که این موارد در جامعه‌ای اصالت یابد، هر کدام از زن و مرد و قومیت‌های جامعه در پی دستیابی به اهداف و منافع مختص قوم و طیف خود بوده و نتیجه این امر تفرقه در بین آنهاست که همین تفرقه سبب ازهم گسیختگی و سکون جامعه در راه اعتلا و تعالی خواهد بود و همچنین مانع تشکیل و حفظ امت واحده، حول محور واحد است.

طبق آیات سوره و جدول تحلیل محتوا، اختلاف در جنسیت و قومیت سببی برای شناخته شدن در اجتماع (ردیف II) بوده و معیار شرافت و برتری را تقواست (ردیف I)، زیرا همانطور که در آثار تقوا بیان شد، تقوا سواى اینکه سبب تشکیل امت واحده و حفظ آن می‌گردد سبب برون‌رفت جامعه ایمانی از بن‌بست‌ها و هدایت الهی نیز می‌گردد.

۴-۳. تبیین حقیقت ایمان

جهت‌گیری آخر سوره تبیین حقیقت ایمان است، خداوند متعال پس از بیان محوریت رسول اکرم (ص) در تشکیل و حفظ امت واحده متشکل از مؤمنین، در پی تبیین شاخص‌های ایمان برای ورود به چنین جامعه‌ای است چرا که جامعه ایمانی با تکیه بر رسول الهی است که می‌تواند طرح و اهداف الهی را به سرانجام برساند و ورود کسانی که چنین شاخص‌هایی ندارند بدلیل مختل شدن مسیر جامعه، ممنوع است.

۴-۳-۱. ایمان به خدا و رسول اکرم (ص) و اطاعت از ایشان

مبتنی بر جدول تحلیل محتوا، مهم‌ترین شاخص ایمان، اطاعت از خدا و پیامبر (ص) است. (ردیف J1) و این نوع از اطاعت زمینه رحمت و مغفرت الهی است (ردیف J2)

در این مؤلفه نیز محوریت رسول اکرم (ص)، به عنوان معیار ایمان، در کنار خداوند متعال به چشم می‌خورد (ردیف C3)؛ ایمان صرف به خداوند متعال کفایت نمی‌کند بلکه خداوند ایمان به خود را در کنار ایمان به رسول اکرم (ص) قرار داده و اطاعت از خود را نیز معطوف به اطاعت از رسول اکرم (ص) قرار داده است، در این صورت کسانی که ادعای ایمان به خداوند متعال داشته باشند ولی در عمل مطیع رسول او نبوده و با

سرپیچی‌ها، بدعت‌ها و تک‌روی‌ها در پی اجرای طرح و هدف خود هستند و مسیر اهداف الهی را گُند یا مختل می‌کنند از دائرة جامعه ایمانی حذف می‌گردند.

۴-۳-۲. جهاد با مال و جان

بر اساس جدول تحلیل محتوا، ایمان و جهاد از لوازم و نشانه‌های ایمان صادقانه (ردیف K2، K3) هستند در صورتی که با محوریت اطاعت از پیامبر (ص) و عدم بازگشت از جهاد (ردیف K) باشد، «از نظر اسلام، ایمان مجرد از عمل، یک حداقل است. ایمان کامل و ایمان حقیقی آن ایمانی است که با جهاد در میدان عمل همراه باشد. «و اَلَّذِينَ آمَنُوا وَ هَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ اَلَّذِينَ آوَا وَ نَصَرُوا اولئك هم المؤمنون حَقًّا»؛ مؤمن حقیقی آن کسی است که ایمان را با جهاد و هجرت و نصرت همراه می‌کند.» (۲/۰۸ / ۱۳۸۹، بیانات در دیدار بسیجیان استان قم)

قرآن کریم تخلف‌کنندگان از جهاد را در صورتی که تمایل به کسب غنیمت نیز دارند، مبدل کلام الهی و منافق معرفی می‌کند. (فتح: ۱۵، نساء: ۱۴۱) و این مسئله مغایر با ایمان به رسول خدا (ص) و اطاعت از ایشان است، کسانی که با مال یا جان در جهاد شرکت نمی‌کنند از دائرة مؤمنین و امت واحده بیرون هستند.

۴-۳-۳. ایمان فضل و نعمتی از سوی خداوند متعال

پس از بیان دو مؤلفه که حقیقت ایمان را بیان می‌دارد، آخرین مؤلفه‌ای که حقیقت ایمان را تبیین می‌کند، ایمان را فضل و نعمتی از جانب خداوند متعال می‌داند (ردیف H)؛ چرا که اگر خداوند متعال ایمان را محبوب دل‌های آن‌ها نموده و کفر و فسوق و عصیان را مکروه داشت فقط عطیه و نعمتی بود که به ایشان عطا شد و این عطیه از روی علم و حکمت الهی بوده است. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۱۴) و بر این اساس این خداوند است که سزاورار منت نهادن بر مؤمنین به دلیل این نعمت بوده (ردیف H) و مؤمنین راستین منتی بر پیامبر اکرم (ص) ندارند (ردیف H2) طبق این مؤلفه، کسانی که مدعی ایمان هستند اما نشانه‌های ایمان، از جمله اطاعت از خدا و رسول اکرم (ص) و همچنین

تبیین انسجام محتوایی سوره حجرات به روش تحلیل محتوای کیفی؛ حسینی‌زاده و منصوری | ۹۳

جهاد با مال و جان را ندارند در علم الهی جزو منافقان و منحرفان آیات الهی بوده که توفیق ایمان به آنها عنایت نشده است.

نتیجه‌گیری

سوره حجرات با ۱۸ آیه، در جدول تحلیل محتوا قرار گرفت و واکاوی شد. این سوره حاوی سه جهت‌گیری کلی است که عبارت از «محوریت رسول اکرم (ص) در جامعه ایمانی»، «عوامل و موانع وحدت و یکپارچگی» و «حقیقت ایمان» می‌باشد. مطابق داده‌های حاصل از جدول تحلیل محتوا، عوامل و موانعی در مسیر شکل‌گیری و حفظ جامعه ایمانی وجود دارد که رفع و دفع آن‌ها بر محوریت رسول اکرم (ص) و اطاعت از ایشان صورت می‌پذیرد. حقیقت ایمان نیز بر مدار اطاعت از رسول اکرم (ص) و جهاد با مال و جان قرار دارد. بر این اساس، تمامی جهت‌گیری‌های سه‌گانه سوره، بر مدار حضرت رسول (ص) که در ابتدای سوره به شأن حاکمیتی ایشان توجه داده شده است، قرار گرفته‌اند؛ بنابراین می‌توان به این گزاره دست یافت که آنچه مد نظر سوره است، شأنت حضرت رسول (ص) است و نه صرفاً شخصیت ایشان که دائرمدار شخص ایشان است. در مجموع با تحلیل جهت‌گیری‌ها و مضامین اصلی و فرعی، این نتیجه حاصل می‌آید که سوره حجرات آن‌گونه که مشهور است، فقط حاوی آموزه‌های صرفاً اخلاقی نیست، بلکه سوره با ساختاری بسیار منسجم و هدف‌مند، در پی تبیین ویژگی‌های یک جامعه ایمانی و متحد بر مدار اطاعت از حضرت رسول (ص) است با این توجه که شأنت حکمرانی، تکیه اصلی را در سوره شکل می‌دهد.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Seyyed Abdul Rasool
Hosseinizadeh
Zahra Mansouri

<https://orcid.org/0000-0002-7015-7623>

<https://orcid.org/0000-0003-2013-4578>

منابع

- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ق). *لسان العرب*، چاپ سوم، بیروت، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع-دارصادر
- انصاری، شیخ مرتضی. (بی تا). *کتاب المکاسب*، بی جا، تراث الشیخ الأعظم
- باردن، لورنس. (۱۳۷۵ م). *تحلیل محتوا*، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی
- راغب اصفهانی. (۱۴۱۲ ق). *حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن*، چاپ اول، دمشق-بیروت، دارالعلم الدار الشامیة
- زحیلی، وهبة بن مصطفى. (۱۴۱۸ ق). *التفسیر المنیر فی العقیدة و الشریعة و المنهج*، چاپ دوم، بیروت-دمشق، دارالفکر المعاصر
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۵ ش). *نظام اخلاقی اسلام*، قم، موسسه امام صادق (ع)
- سید بن قطب بن ابراهیم شاذلی. (۱۴۱۲ ق). *فی ظلال القرآن*، بیروت-قاہرہ، دارالشروق
- شریف الرضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ ه). *نہج البلاغہ (للصبحی صالح)*، چاپ اول، قم، ہجرت
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۴۱۷ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعہ مدرسین حوزہ علمیه قم
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ ش). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، چاپ سوم، تهران: ناصر خسرو
- طریحی، فخر الدین. (۱۳۷۵ ش). *مجمع البحرین*، چاپ سوم، تهران، کتابفروشی مرتضوی
- فضل الله، سید محمدحسین. (۱۴۱۹). *تفسیر من وحی القرآن*، بیروت، دارالملاک للطباعة و النشر، چاپ دوم
- قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۱ ش). *قاموس قرآن*، چاپ ششم، تهران، دارالکتب الإسلامیة
- محمدی آشنانی، علی. (۱۳۸۶). *جامعه سازی دینی در سیره نبوی، اندیشه تقریب*، شماره ۱۰، صص ۱۹-۴۰

References

- Ansari, Sheikh Mortaza, Kitab al-Makasab, (n.d.), *Tarath al-Sheikh al-Azam.*, n.p. [in Arabic]
- Barden, Lawrence, (1996), *Content Analysis*, translated by Malieheh Ashtiani and Mohammad Yemeni Dozi, first edition, Tehran: Shahid Beheshti University Press. [in Persian]
- Fazlullah, Seyyed Mohammad Hossein., (1998). *Tafsir Man Wahi Al-Qur'an*, Beirut, Dar al-Malaq Lalprinta and Al-Nashr, second edition. [in Arabic]
- Ibn Manzoor, Muhammad bin Makram., (1993), *The Language of the Arabs*, third edition, Beirut, Dar al-Fikr for printing and publishing and al-Tawzi'a-Dar Sadr. [in Arabic]
- Mohammadi Ashnani, Ali. (2007). *Religious community building in the prophetic life*, Andisheh Kareem, No. 10, pp. 19-40
- Mostafavi, Hassan., (1981), *Researching the words of the Holy Qur'an*, Tehran, Book Translation and Publishing Company. [in Arabic]
- Qurashi, Seyyed Ali Akbar.F (1992), *Quran Dictionary*, 6th edition, Tehran, Dar al-Katb al-Islamiyya.
- Ragheb Esfahani. (1991), *Hossein bin Muhammad, al-Mufardat fi Gharib al-Qur'an*, first edition, Damascus-Beirut, Dar al-Alam al-Dar al-Shamiya. [in Arabic]
- Sobhani, Jafar. (2006), *Moral System of Islam*, Qom, Imam Sadiq Institute (AS)
- Seyyed bin Qutb bin Ibrahim Shazli. (1991), *in the shadows of the Qur'an*, Beirut-Cairo, Dar al-Shoroq. [in Arabic]
- Sharif al-Razi, Muhammad bin Hossein. (1993), *Nahj al-Balagheh (Lal Sobhi Saleh)*, first edition, Qom, Hejrat
- Tabatabai, Tabatabai, Mohammad Hossein., (1996). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*, 5th edition, Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers of Qom.
- Tabarsi, Fazl bin Hasan., (1993). *Majmall Bayan fi Tafsir al-Qur'an*, third edition, Tehran: Nasser Khosrow
- Tarihi, Fakhreddin., (1996). *Majma Al-Baharin*, third edition, Tehran, Mortazavi bookstore
- Zaheili, Wahba Ibn Mustafa., (1997), *Al-Tafseer al-Munir fi al-Aqeedah wa*

۹۶ | دو فصلنامه علمی سراج مُنیر | سال دوازدهم | شماره ۴۳ | پاییز و زمستان ۱۴۰۰

al-Shari'a wa al-Manhaj, second edition, Beirut-Damascus, Dar al-Fikr al-Mudhamdin. [in Arabic]

استناد به این مقاله: حسینی زاده، سید عبدالرسول، منصور، زهرا. (۱۴۰۰). تبیین انسجام محتوایی سوره حجرات به روش تحلیل محتوای کیفی، دو فصلنامه علمی سراج مُنیر، ۱۲(۴۳)، ۶۹-۹۶.

DOI: 10

Seraje Monir is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.